अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ ५.१॥

ॐ 'योगस्थः' कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा (२.४७) इत्यादिना द्वितीये सङ्क्षेपेणोक्तस्य तृतीयादौ विशेषतः स्पष्टीकृतस्य फलकामनादित्यागेनेश्वरार्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानरूपस्य कर्मयोगस्य यदंशद्वयं कामादिवर्जनरूपं उक्तरूपकर्मानुष्ठानाख्यं चेति तदंशद्वयरूपं तृतीयोक्तमत्राध्याये प्रपञ्च्यते ॥ संन्यासमिति । पूर्वाध्याये 'यदृच्छालाभसंतुष्ट' (४.२२) इत्यादिना कामादिवर्जनरूपं संन्यासं 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं' इत्यादिना (४.२२) वर्णाश्रमविहितकर्मणां योगं ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठानरूपं कर्मयोगं च हे कृष्ण शंससि कथयसि । एतयोरुक्तलक्षणयोः संन्यासकर्मयोगयोः यच्छ्रेयः अधिकं भवति तदेकं मे मम सुनिश्चितं ब्रूहि । संन्यासस्याधिकत्वे तमेव ग्रही (हि) ष्यामि किं तद्विरोधिना कामद्वेषादियुतेन युद्धाख्यकर्मयोगेनेति भावः । यद्वा पूर्वत्र 'योगसंन्यस्तकर्माणं' (४.४१) इत्यादौ पठितः संन्यासशब्दो यत्याश्रमविषयः 'योगमातिष्ठ' (४.४२) इत्यादौ श्रुतो योगशब्दो गृहिविषय इति प्रकल्प यतीनां सर्वकर्मत्यागेन ज्ञानमात्राधिकारित्वात्, गृहिणां च ज्ञानत्यागेन कर्ममात्राधिकारित्वात्, तयोरेकपुन्निष्ठत्वं न युक्तमिति भावेन योगसंन्यासयोर्मध्ये यच्छ्रेयस्तदेकं ग्रहीष्यामीति भावेन तयोर्मध्ये श्रेयः पृच्छति ॥ संन्यासमिति । कर्मणां संन्यासं यत्याश्रमं 'संन्यस्तकर्माणं' (४.४१) इत्यनेन शंससि । पुनः कर्मणां योगमनुष्ठानलक्षणं गृहस्थाश्रमं च 'योगमातिष्ठोत्तिष्ठ' (४.४२) इत्यनेन शंससि । एतयोर्यत्याश्रमगृहस्थाश्रमयोः । शिष्टं प्राग्वत् । एतेनास्याध्यायस्य तृतीयोक्तकर्मयोगप्रपञ्चनपरत्वे (अस्याध्यायस्य) तदानंतर्यं स्यादिति निरस्तम् । योजनाद्वयेऽपि पूर्वाध्यायोक्तोपजीवनेनैव प्रश्नस्योत्थानेन चतुर्थानंतर्यस्योचितत्वादिति ॥ ५.१॥

श्रीभगवानुवाच

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥५.२॥

संन्यासयोगशब्दौ न सर्वकर्मत्यागतदनुष्ठानलक्षणयतिगृहिपरौ । तथा च तयोरन्यतरश्रेयःप्रश्नो न युक्तः । किंतु कामादिवर्जनकर्मानुष्ठानार्थकौ तयोश्चैकपुंयोग्यत्वान्निःश्रेयसकरत्वाच्चानुष्ठेयत्वादन्यतरश्रेष्ठत्वप्रश्नो व्यर्थ एव । अथ स्वरूपज्ञानमात्रार्थं प्रश्नश्चेद्योग एव श्रेष्ठ इति भावेन परिहारमाह ॥संन्यास इति । संन्यासः कामादिवर्जनरूपः कर्मयोगो भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपश्च उभौ समुच्चितौ संतौ निःश्रेयसकरौ । तयोस्तु मध्ये कर्मसंन्यासात्कर्मणि संन्यासः कर्मसंन्यासः कर्मानुष्ठानविषये यः कामक्रोधद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासः तस्माद्भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो यः कर्मयोगः स तु विशिष्यते श्रेष्ठो भवति । "द्वन्द्वत्यागात्तु संन्यासान्मत्पूजैव गरीयसी" इत्युक्तेः ॥५.२॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥५.३॥

संन्यासशब्दो न यत्याश्रमपर इति भावेन तदर्थमाह ॥ ज्ञेय इति । यद्यपि 'यदृच्छालाभे'त्यादिनोक्तं कामादित्यागरूपं संन्यासं 'संन्यासं कर्मणां' इत्यनूद्यार्जुनेन प्रश्नस्य कृतत्वात् अस्त्येव तस्य संन्यासशब्दार्थज्ञानं, अतोऽसौ तं प्रति न वाच्यः । तथाऽपि संन्यासस्योक्तं निःश्रेयसकरत्वमुपपादयितुं ज्ञानमपि तदर्थं स्मारयत्यनेनेत्यदोषः । हे महाबाहो यो द्वेषाकाङ्क्षादिहीनः । काम्यकर्मत्यागी चेत्युपलक्ष्यते । स नित्यसंन्यासी ज्ञेयः स्मर्तव्य इत्यर्थः । स एव सुखं यथा भवति तथा अनायासेन बन्धात्प्रमुच्यते । हि प्रसिद्धमिति युद्धकर्म त्वया न त्याज्यमिति ॥५.३॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥५.४॥

ननु 'न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षादिति' पञ्चमस्कन्धस्थश्लोके विषयवैराग्याभावे ज्ञानानुत्पत्त्युक्त्या तत एव तदुत्पत्तिरिति लाभेन वैराग्यशब्दित कामादिसर्ववर्जनरूपसंन्यासो ज्ञानोत्पत्तौ आवश्यकत्वेनोक्त इति प्रतीयते । कर्मयोगस्तु ज्ञानविरोधित्वेनोक्तः 'अग्निमुग्धा धूमतान्ता स्वं लोकं न विदन्ति ते' इत्येकादशस्कन्धे एकविंशत्यध्याये, 'अग्निमुग्धो ह वै धूमतांतः स्व(स्वं)लोकं न प्रतिजानाति' इति तैत्तिरीये संज्ञानाख्यः प्रश्नः कश्चिदनुवाके, अग्न्युपलक्षिते कर्मणि मुग्धः श्रेयस्करमेतदिति भ्रांतः धूमतांतो होमधूमेन ग्लानः स्वलोकं स्वीयमाश्रयं (परमाश्रयं) परमात्मानं न प्रतिजानाती(त्यर्थ)ति । तथा च कथं कर्मयोगात्संन्यासो वर इत्युच्यत इत्यतः संन्यास एव कर्मयोगोऽपि ज्ञानोत्पत्तावावश्यक एवेत्याह कृष्णः । साङ्ख्येति । साङ्ख्यं ज्ञानं योगो भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानं तावुभौ बालाः अविवेकिनः पृथक् साध्यसाधन

भावहीनौ प्रवदंति । न पण्डिताः । योगस्य ज्ञानहेतुत्वं कुत इत्यत उच्यते ॥ एकमपीति । एकमपि ज्ञानमार्गं कर्ममार्गं वा एकमपि सम्यगास्थितोऽनुतिष्ठन् उभयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोरपि फलं विन्दत इत्यर्थः ॥ ५.४॥

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५.५॥

नन्वेतावता द्वयं किञ्चित्फलं प्रति स्वतंत्रसाधनमित्युच्यते । योगस्य ज्ञानहेतुत्वं न प्राप्तमित्यतः तदभिप्रायं स्वयमेव व्यनक्ति ॥ यत्साङ्ख्यैरिति । साङ्ख्यैर्ज्ञानिभिर्यत्स्थानं भगवत्स्वरूपलक्षणं तद्योगैः । अर्शआद्यच्प्रत्ययांतावत्र साङ्ख्ययोगशब्दौ । कर्मयोगवद्भिरपि ज्ञानद्वारा गम्यत इत्यर्थः । तथा च साङ्ख्य च योगं च एकं साध्यसाधनभाववत् यः पश्यति स पश्यति स एक ज्ञानीत्यर्थः । संन्यासयोगयोर्द्वयोरपि ज्ञानहेतुत्वान्न कोऽपि विरोधः । 'अग्निमुग्ध' इत्यादि तु काम्यकर्मविषयमिति भावः । यद्वा संन्यासयोगशब्दयोः यतिगृहिपरत्वमुपेत्य तयोरधिकारिभेदादेकत्र संन्यासयोगयोः समावेशायोगश्चोदितोऽसौ संन्यासयोगशब्दयोस्तदर्थत्वानङ्गीकारेण पूर्वश्लोके परिहृतः । अधुना संन्यासयोगयोरधिकारिभेदोऽपि न युज्यत इत्याह ॥ साङ्ख्येति । बालाः अविवेकिनः साङ्ख्ययोगौ ज्ञानकर्मयोगौ पृथक् भिन्नाधिकारिकौ नैकत्र समाविष्टौ यत्याश्रमिनां साङ्ख्यपदोक्तज्ञानाधिकार एव न कर्मणि, गृहिणां तु योगपदोक्तकर्माधिकार एव न ज्ञान इति प्रवदन्ति । ज्ञानमार्गं सम्यगास्थित एव ज्ञानफलं प्राप्नोति । कर्ममार्गं सम्यगास्थित एव कर्मफलं प्राप्नोतीति प्रवदन्तीति यावत् न पण्डिताः, कुतः ज्ञानकर्ममार्गयोरेकमपि सम्यगास्थितः उभयोः फलं विन्दते यतः अतो न पण्डिता बाला इव प्रवदन्तीत्यर्थः । अत्र मार्गद्वयस्य सम्यक्त्वविशेषणात्कर्मणो ज्ञानसाहित्यम् । तेन विना सम्यगनुष्ठानासिद्धेः । कर्मणा विना सम्पूर्णानन्दहेतुत्वरूपसम्यक्त्वस्य ज्ञानेऽनुपपत्तेः तदर्थं तस्य कर्मसाहित्यमिति सूचितम् । ज्ञानैकगम्ययतिप्राप्यस्थानप्राप्तिसद्भावाच्च गृहिणां ज्ञानाधिकारोऽस्तीति स्पष्टं वदन्नुक्तमुपसंहरति ॥ यदित्यादिना । यतः साङ्ख्यैर्ज्ञानिभिर्यतिभिः प्राप्यं स्थानं योगैर्योगवद्भिर्गृहिभिर्गम्यते तस्मात्साङ्ख्यं योगं चैकं एकाधिकरणकम् । कर्मिण्यपि गृहिणि ज्ञानम् । ज्ञानिन्यपि कर्मेत्येवमेकत्र तयोः समावेशं यः पश्यति स पश्यति ज्ञानीत्यर्थः ॥५.५॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ५.६॥

पूर्वं ज्ञेय इत्यत्र स्वाभिमतसंन्यासशब्दार्थं स्मारयित्वा तस्य योगादवरत्वे ज्ञानान्तरङ्गत्वरूपं बाधकं यत्साङ्ख्येति श्लोकाभ्यां परिहृत्येदानीं तस्य योगादवरत्वे साधकमाह ॥ संन्यासस्त्विति । अयोगतः भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानयोगाभावे कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तु दुःखमाप्तुमेव परमपुमर्थहेतुत्वात् । स्वोचितकर्माननुष्ठानेन नरकप्राप्तेश्चेति भावः । तात्कालिकापमानादिकृत-

दुःखाभावस्त्वल्पत्वान्न फलमिति भावः । मुनिः संन्यासी । 'स हि लोके मुनिर्नाम यः कामक्रोधवर्जित' इत्युक्तेः । योगयुक्तो न चिरेण शीघ्रं ब्रह्माधिगच्छतीत्यर्थः । एतेन योगाभावे पुमर्थहेतुत्वाभावः । सति तु तस्मिंस्तद्धेतुत्वं संन्यासस्येति योगस्य' वरत्वे व्यतिरेकान्वयरूपं साधकमुक्तं भवति । यद्वा योगसंन्यासयोः समुच्चितयोरेव निःश्रेयसकरत्वमुभावित्यनेनोक्तम् । इदानीमसमुच्चये बाधकमाह ॥ संन्यासस्त्विति । कामादिवर्जनरूपसंन्यासस्तु अयोगतः । भावप्रधानम् । योगरूपत्वाभावे केवलसंन्यासस्तु दुःखमाप्तुमेव विष्ण्वर्पितत्वादियोगरूपत्वं विना केवलकर्मत्यागो नरकफल एवेति भावः । योगरूपत्वं विना संन्यासस्यानर्थ हेतुत्वमुक्त्वा योगरूपसंन्यासस्य मुक्तिहेतुत्वमाह ॥ योगयुक्त इति । मुनिः संन्यासी । संन्यासस्य योगावान्तरभेदत्वाद्योगरूपत्वोक्तिः । 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि' (६.२) इति वक्ष्यमाणगीतोक्तिरप्येतदभिप्राया । अतः संन्यासः कर्मयोगश्चेति भेदोक्तिः कुरुपाण्डववन्न विरुद्धेति ज्ञेयम् ॥ ५.६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ५.७ ॥

योगयुक्तसंन्यासस्य महाफलहेतुत्वं प्रपञ्चयति ॥ योगेति । प्रपञ्चनं च 'यो न द्वेष्टीत्यत्र' उक्तद्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्य पूर्वार्धे कारणोपन्यासेन ब्रह्माधिगच्छतीति प्रागुक्तमुक्तिफलं प्रति उत्तरार्धे ब्रह्मज्ञानरूपावान्तरफलोक्त्या चेति ध्येयम् । योगयुक्तः कर्मयोगयुक्तः विशुद्धात्मा विशुद्धस्वभावः अत एव विजितमनस्को जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मा सर्वभूतानामादानादिकर्ता स्वामीति यावत् । सर्वभूतात्मभूतः सर्वप्राणिनां स्वामिभूतः स एव स्वस्यात्मा आदानादिकर्ता स्वामी यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा । ज्ञानोपलक्षणमेतत् । सर्वभूतात्मभूतात्मेति ज्ञानीत्यर्थः । कुर्वन्नपि न लिप्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः । जितेन्द्रियत्वादि-द्वेषादिवर्जनकारणं सर्वस्वामी मम स्वामीति ज्ञानं ब्रह्माधिगतावान्तर-फलमित्युक्तं भवति । यद्वा 'योगयुक्त' इत्यत्र भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपो योग उक्तः । 'सर्वेत्यादिना' तु सर्वभूतात्मनि हरौ भूतमनाः स्थितमना इत्यर्थः ॥ ५.७ ॥

नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्श्रुण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नङ्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ॥ ५.८ ॥

प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ५.९ ॥

'ज्ञेय' इत्यादिना 'विशुद्धात्मेत्यादिना' च स्पष्टीकृतमपि संन्यास सङ्कल्पत्यागोक्त्या पुनः स्पष्टयति ॥ नैवेत्यादिश्लोकद्वयेन । युक्तः कर्मयोगानुष्ठाता तत्त्ववित् तत्त्वज्ञानी । दर्शनश्रवणस्पर्शनादिज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियव्यापारं कुर्वन्नपि इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु हरीच्छया वर्तन्त इति धारयन् मनसाऽवमृशन् स्वस्य

स्वातन्त्र्याभावात्, नैव किञ्चित्करोमीति मन्येतेत्यर्थः । सङ्कल्पत्यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इति भावः । संन्यासो योगरूपः सन्परमपुमर्थहेतुरित्युक्तम् । कथं तस्य योगरूपतेत्यतो वाऽऽह ॥ नैवेति । सर्वव्यापारं कुर्वन्नपीन्द्रियाणीश-प्रेरितानीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते स एव स्वतन्त्रः नैव किञ्चिदहं करोमीत्यनुसन्धानमेव द्वेषादिवर्जनरूपसंन्यासस्य योगरूपत्वं नामेति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः ॥ ५.८ ॥ ५.९ ॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ ५.१० ॥

योगमपि किञ्चिद्विवृण्वन् संन्यासयोगाभ्यां युक्त एव कर्मणा न लिप्यत इति साधननियममाह ॥ ब्रह्मणीति । यद्यपि 'संन्यासस्त्वित्यनेनैव' संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयत इति नियमो लब्ध एव 'कुर्वन्नपि न लिप्यत' इति फलं चोक्तमेव । तथाऽपि संन्यासयोगौ मिलितावेव फलसाधनमिति नियमोक्तेरुपचारस्त्व-

निवृत्त्यर्थं 'लिप्यते न स पापेनेति' पुनः फलोक्त्या नियमस्य फलसाधनताऽत्रोच्यत इत्यदोषः । सङ्गं फलकामनां त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मम शुभार्थं स्वपूजात्मकानि मया कारितानीत्यनुसन्धाय कर्माणि यः करोति भगवदधीनकर्तृशक्तिकः सङ्करोति सोऽभसा पद्मपत्रमिव पापेन न लिप्यते ज्ञानद्वारा मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५.१० ॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ५.११ ॥

संन्यासयोगौ मिलितावेव फलहेतुरित्यत्राचारोऽस्तीत्याह ॥ कायेनेति । देहेन मनसा 'मनोबुद्धी तु द्वादशे' (इ) त्युक्तेर्बुद्धिरूपेन्द्रियेण केवलैः कामाहंभावहीनैः स्वातंत्र्याभिमानरहितैर्वा इन्द्रियैर्योगिनोऽपि सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मनो मनसः शुद्धये तत्र ज्ञानोत्पत्त्यर्थं पापालेपायेति वा कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वार्धेन संन्यासः उत्तरार्धेन योगः आत्मशुद्धय इति फलोक्तिः ॥ ५.११ ॥

युक्तःकर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ ५.१२ ॥

प्राक् 'संन्यासस्त्वित्यादिना' संन्यासयोगौ मिलितावेव फलं साधयतः नान्यतर-परित्यागेनान्यतर इति नियमज्ञापनार्थं तयोः फलमुक्तं ब्रह्माधिगच्चति कुर्वन्न लिप्यत इत्यादिना । इदानीं तु तावेव मोक्षसाधनं न तु तदुभयत्यागेनान्यदिति नियमज्ञापनाय योगसंन्यासवतस्तदुभयाभाववतश्च मुक्तिसंसारविस्तारलक्षणं फलमाह ॥ युक्त इति । "कर्मफलं त्यक्त्वेत्यनेन" प्रागुक्तकामादिवर्जनरूपसंन्यासी ज्ञेयः । युक्तः भगवदर्पणबुद्ध्या कर्मानुष्ठानरूपयोगयुक्तः नैष्ठिकीं स्वाभाविकीं शान्तिं स्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणां मुक्तिमाप्नोति । अयुक्तः योगहीनः कामकारेण फलकामादिना कर्मानुष्ठानेन संन्यासाभावेनेति यावत् । फले

क्षुद्रफले सक्तो निबध्यते नितरां संसारमनुभवतीत्यर्थः ॥ ५.१२॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन् ॥ ५.१३॥

पूर्वं 'नैव किञ्चित्करोमी'त्यादिना कर्तृत्वाभिमानत्यागेन संन्यासः विवृतोऽधुना कारयितृत्वाभिमानत्यागेन संन्यासशब्दार्थं स्पष्टयति ॥ सर्वकर्माणीति । यद्वा प्राक्कर्माणि ब्रह्मण्याधाय यः करोतीत्यत्र कर्मणां ब्रह्मण्याधानं नाम न कर्मणां स्वरूपेण त्यागोऽपि तु सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य भगवानेव स्वपूजात्मकानि मच्छुभार्थं मया कारयति मम कर्तृताशक्तिरपीशाधीनैवेत्यनुसंधायेत्येवं-रूपमित्यर्थः । स्वरूपेण कर्माणि परित्यज्येत्यर्थपक्षे मनसेति व्यर्थमिति भावः । वशी जितेन्द्रियः स्वातंत्र्येण नैव कुर्वन्न कारयंश्च नवद्वारे चक्षुःश्रोत्रघ्राणानां षड्द्वाराणि मुखं पायूपस्थेचेत्येवं नवद्वारवति पुरे देहे सुखं यथा तथा आस्ते । कर्मलेपहीनो वर्तत इत्यर्थः ॥ ५.१३॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ ५.१४॥

ननु दर्शनादि कुर्वन्नैव करोमीति मन्येतेत्युक्तिरयुक्ता । तथात्वे मिथ्याज्ञानित्व-प्रसङ्गादित्यतः स्वाभिप्रायमाह ॥ नेति । जडमपेक्ष्य प्रभुः समर्थो जीवः लोकस्य कर्तृत्वं लोकेन कर्म न सृजति न कारयति । स्वातंत्र्येणेत्यर्थः । स्वयं च कर्माणि न सृजति न करोति । कर्मण्यस्वातंत्र्ये फले सुतरां तदित्याह ॥ न कर्मेति । सृजतीत्यनुषङ्गः । कर्मफलप्राप्तिं लोकस्य न सृजति । लोकस्य फलप्राप्तिसम्पादने स्वस्य वा फलसम्पादने न स्वतंत्र इत्यर्थः । स्वातंत्र्याभावापेक्षया न करोमीति मन्येतेत्युक्तिरितिभावः । यद्वा जीवस्य स्वतंत्रकर्तृत्वाभावेऽपीश्वरदत्तं क्रियायां क्रियाजन्यादृष्टे कर्मफलप्राप्तौ चास्त्येव स्वातंत्र्यमतः कथं 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणी'ति 'सर्वाणि कर्माणि संन्यस्येति' चोक्तिरित्यत आह ॥ नेति । प्रभुरीश्वरः जीवस्य कर्तृत्त्वं अग्निहोत्रादिक्रियायां स्वातंत्र्यं न सृजति । न प्रयच्छति । कर्माणि क्रियाजन्यादृष्टानि लोकस्य न सृजति । तेषु स्वातंत्र्यं न प्रयच्छति । कर्मफलसंयोगं च लोकस्य न सृजति । फलप्राप्तावपि लोकस्य स्वातंत्र्यं न प्रयच्छतीत्यर्थः । ननु क्रियायामदृष्टेषु फलसंयोगे च जीवस्य स्वातंत्र्याभावे कथं क्रियादिनिष्पत्तिरित्यत आह ॥ स्वभावस्त्विति । स्वं स्वयमेव भवति । परानपेक्षं तिष्ठति । तथा स्वयमेव भावयति जगदुत्पादयतीति स्वभावः । स्वेति पदे उपपदे भवतेर्ण्यंतात्कप्रत्ययः । स्वस्थितावन्यकरणे च परानपेक्षः स्वतंत्रो भगवान्स्वभावशब्दार्थः । स एव च प्रवर्तते क्रियाकर्तृत्वे कर्मशब्दितादृष्टेषु फलसंयोगे चेति ध्येयम् । कदाऽपि कुत्रापि नान्यस्य स्वातंत्र्यं ददाति । किंतु सर्वत्र स्वयमेव प्रवर्तत इति भावः ॥ ५.१४॥

नाऽदत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ५.१५ ॥

फलसंयोगे स्वातंत्र्याभावं जीवस्य व्यनक्ति ॥ नादत्त इति । विभुः जडापेक्षया समर्थो जीवः कस्यचिद्धुसचारस्य सकाशात्तज्जन्यं पापं स्वातंत्र्येण नादत्ते । सुकृतं पुण्यं च स्वातंत्र्येण नैवादत्ते । एवं क्रियायामदृष्टे च ज्ञेयम् । यद्वा भगवत एव कर्तृत्वे कर्मलेपः स्यादित्यत आह ॥ नादत्त इति । विभुः स्वतंत्र ईश्वरः विभुत्वादेव कस्यचित्कर्मणः सकाशात्पापं सुकृतं वा नादत्त इत्यर्थः । न पुण्यपापलेपवान्भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्र स्थित्वा स्वातंत्र्येण कर्ता ईश्वरोऽस्ति चेत् कथं न दृश्यत इत्यत आह ॥ अज्ञानेनेति । तेनाज्ञानेनावृतबुद्धित्वेन मुह्यन्ति भगवन्तं न जानन्ति ॥ ५.१५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ ५.१६ ॥

ननु ज्ञानस्याज्ञानावृतत्वे तेनाज्ञाननाशायोगात् विनाशकांतरस्य चाभावत्, ज्ञानार्थयोर्योगसंन्यासयोर्वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ ज्ञानेनेति । द्विविधं हि ज्ञानं स्वरूपं वृत्तिरूपं चेति । यद्यपि स्वरूपज्ञानमज्ञानावृतं नाज्ञाननाशकं तथाऽप्यात्मनो भगवतो ज्ञानेन परोक्षवृत्तिज्ञानेन येषामज्ञानं नाशितं शिथि(लितं)लं तेषामेव ज्ञानं भगवदपरोक्षज्ञानम् । तत् परं ब्रह्म आदित्यवत्प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ५.१६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ ५.१७ ॥

अपरोक्षज्ञानाव्यवहितसाधनमाह ॥ तद् बुद्धय इति । न सकृत्परोक्षज्ञानेनालं किंतु 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्' (४.१.१) इत्युक्तदिशा पुनः पुनस्तत्र हरौ बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः स एव आत्मा आदानादिकर्ता स्वामी येषां ते तदात्मानः । तन्निष्ठास्तस्मिन्नचञ्चलाः । स एव परमयनं येषां ते तत्परायणाः । तथा ज्ञानिनः सन्तः अत एव च ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः भगवदपरोक्षज्ञानेन निर्धूतपाप्मानोऽपुनरावृत्तिं मुक्तिं गच्छंति ॥ ५.१७ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ ५.१८ ॥

परमेश्वररूपाणां सर्वत्र साम्यदर्शनं चापरोक्षज्ञानसाधनमित्याशयवानाह ॥ विद्येति । पण्डिताः परोक्षज्ञानिनः विद्याविनयसंपन्नब्राह्मणादिषु विषमेषु स्थितं हरिं समं गुणेषु दोशाभावे च समं तारतम्याभावं च पश्यंतीति

समदर्शन इत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य भगवद्विषयता निर्दोषं हीत्युत्तरवाक्यगम्या, अपरोक्षज्ञानहेतुता च प्रकरणगम्येति ज्ञेयम् ॥५.१८॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥५.१९॥

समदर्शिनं स्तौति ॥ इहैवेति । येषां साम्ये मनः स्थितं तैरिहैवास्मिन्नेव जन्मनि सर्गो जन्मादिरूपः संसारः जितः । दृश्यत्वेनोक्तं समं वस्तु किं केन साम्यमित्यत आह ॥ निर्दोषमिति । समं वस्तु ब्रह्म, निर्दोषत्वेन न साम्यमित्युक्तं भवति । तस्मात्समतया सर्वत्र स्थितस्य ब्रह्मत्वात्ते समदर्शिनो ब्रह्मणि स्थिता एवेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानिन इतियावत् ॥५.१९॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः ॥५.२०॥

पुनः संन्यासं प्रपञ्चयति ॥ न प्रहृष्येदिति । प्रियं सुखसाधनं प्राप्य न प्रहृष्येत् हर्षं न प्राप्नुयात् । अप्रियं च प्राप्य नोद्विजेत् दुःखहेतुप्राप्तावपि उद्वेगरूपमनोऽधैर्यं न प्राप्नुयात् । तत्रोपायमाह ॥ स्थिरबुद्धिरिति । बुद्धेः स्थैर्ये हेतुरसंमूढ इति । प्रियाप्रियप्रापणे लौकिको जन एव स्वतंत्र इति मिथ्याज्ञानहीनः, तत्र हेतुर्ब्रह्मविदिति । ब्रह्मैव स्वतंत्रमिति विद्वान्, नैतावतालं कुंतु ब्रह्मणि स्थितः । नित्यं ब्रह्म-स्मृतिमानित्यर्थः । 'संन्यासस्त्वित्यादिना' संन्यासाद्योगस्याधिक्योक्त्यर्थं योगहीनसंन्यासस्य व्यर्थत्वं यदुक्तं तदयुक्तम् । कामाद्युपद्रवक्षये स्वरूपसुखाविर्भावसत्त्वादित्यतः सत्यं तदेव सुखं भगवद्ध्यानरूपयोगे सत्यक्षयं भवतीति ॥५.२०॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥५.२१॥

संन्यासाद्योगस्य पुनराधिक्यमाह ॥ बाह्येति । स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दाद्याः तेषां बाह्यत्वं श्रोत्राद्यविषयत्वसंपादनं तथाकृतविषयेषु आसक्तमनस्कः संन्यासीति यावत् । आत्मनि स्वरूपे यत्सुखं विन्दत्यनुभवति । आत्मस्वरूपस्यापि न निर्विशेषत्वमिति ज्ञापनाय यत्सुखमित्येव वाच्ये आत्मनीत्यप्युक्तिः । यदित्युक्तेस्तदिति लभ्यते । स संन्यासी ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगो ब्रह्मयोगः ध्यानं तद्युक्तात्मा तत्सुखं कामाद्युपद्रवक्षयरूपसंन्यासादाविर्भूतं सुखं अक्षयं पुनस्तिरोभावहीनमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा 'योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मेत्यादिना' योगरूपसंन्यासस्य यन्निश्श्रेयसकरत्वमुक्तं तदुपपाद्यते ॥ बाह्येति । संसारेऽप्यात्मस्मरणरूपाल्प-योगयुक्तः संन्यासी सुखं विन्दति यदा तदा ध्यानादिमहायोगादियुक्तो मोक्षादिनिश्श्रेयसं विन्दतीति किमु वाच्यमित्यर्थः ॥५.२१॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥५.२२॥

कामादिवर्जनरूपसंन्यासार्थं कामभोगं निन्दति ॥ ये हीति । ये हि संस्पर्शजाः विषयसंबन्धसंभूताः भोगाः सुखानुभवाः ते दुःखयोनय एव । कुत इत्यत उक्तम् ॥ आद्यंतवंत इति । उत्पत्तिविनाशवत्त्वादित्यर्थः । बुधो ज्ञानी तेषु विषयभोगेषु न रमते सक्तिं न करोतीत्यर्थः ॥५.२२॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥५.२३॥

उक्तरूपसंन्यासार्थं कामभोगत्यागं प्रशंसति ॥ शक्नोतीति । यः इहैव मानुषे देहे शरीरविमोक्षणात् प्राक् कामक्रोधोद्भवं वेगं मनसोऽनवस्थानं सोढुं शक्नोति । स नरः युक्तः ज्ञानोपायवान् सुखी च भवति । मानुषदेह एव कामादिजवेगः सोढुं सुकरो नान्यदेह इति ज्ञापनाय इहैवेत्युक्तिः । अतोऽत्रैव तत्सहनाय प्रयतितव्यमिति भावः ॥५.२३॥

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥५.२४॥

ज्ञानिलक्षणं प्रपञ्चयत्युत्तरः श्लोकैः । योऽंतःसुखः कामाद्युपद्रवक्षयाभिव्यक्त-स्वरूपसुखं अंतरारामः भगवद्दर्शनजन्यसुखवान् । उक्तज्ञानिलक्षणद्वये हेतुमाह । अंतर्ज्योतिरंतरभिव्यक्तभगवत्स्वरूपः यत इति । एतेनांतर्ज्योतिष्ट्वमेव ज्ञानित्वमेतत्कथं ज्ञानिलक्षणमिति निरस्तम् । तत्र हेतुसमर्पकत्वादस्येति । असंप्रज्ञातसमाधिस्थस्य बाह्यदर्शनादेव शब्दः । संप्रज्ञातसमाधावन्यदर्शनसत्वेऽपि तस्य विक्षेपाहेतुत्वाददर्शनकल्पमेव तदिति भावः । एवं चास्यान्यव्यवच्छेद-प्रधानत्वादन्यदर्शनहीनांतर्ज्योतिष्ट्वमित्येवं लक्षणोक्तिपरत्वेऽपि न दोषः । संतःसुखत्वादौ हेतुस्तु स योगी ब्रह्मभूतो ब्रह्मणि स्थितो निर्वाणमशरीरं ब्रह्माधिगच्छति । यतोऽतोऽंतःसुखादिरित्येवमुत्तरार्धोक्तो ज्ञेयः । नन्वेवं ब्रह्मभूतो ब्रह्माधिगच्छतीत्युक्त्याऽर्थाद्ब्रह्मभूतत्वस्य ब्रह्माधिगतिरूपब्रह्मज्ञान हेतुत्वमुक्तम् । तच्च "तद्बुद्धय" इत्यादिनोक्तमेव ब्रह्मभूतत्वस्य तद्बुद्धित्वादिरूपत्वात् । सत्यमयमप्यनुवाद एव योऽंतःसुखो योऽंतरारामो योऽंतर्ज्योतिरेव यश्च तद्बुद्धित्वादिरूपब्रह्मभूतः निर्वाणं ब्रह्माधिगच्छति स योगी ज्ञानीत्येव ब्रह्मभूतपदं प्रागुक्ततद्बुद्धित्वादिरूपज्ञानसाधनानुवादः । यस्य ज्ञानस्य तद्बुद्धित्वादिरूपं ब्रह्मभूतत्वं साधनं तादृशज्ञानवानंतः-सुखत्वादिलक्षणक इति तात्पर्यार्थः । अत्र य इति पुनरुक्तिः सर्वत्रान्वयार्था ॥५.२४॥

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ ५.२५ ॥

अंतःसुखत्वादिलक्षणसंपादको ब्रह्माधिगमो न ब्रह्मभूतत्वमात्राद्भवति । किंतु पापक्षयाच्चेत्याह ॥ लभंत इति । द्वैधशब्दोऽत्र द्वेधाभावो द्वैधमिति विषयापेक्षयाऽन्यप्रकारत्वरूपायथार्थत्वपरः सन्नयाथार्थ्योपितज्ञानलक्षको भूत्वा संशयविपर्ययपरः । ऋषयो ज्ञानिनः क्षीणकल्मषाः निवृत्तपाप्मानो भूत्वा छिन्नद्वैधाऽऽयतात्मानः सर्वभूतहिते रताश्च भवंतीति शेषः । छिन्नौ द्वैधौ संशयविपर्ययौ येषां ते छिन्नद्वैधाः ते च ते आयतात्मानश्च दीर्घमनस्काः । श्रवणादिना विदितसर्ववेद्या इति यावत् । छिन्नद्वैधाऽऽयतात्मानः छिन्नद्वैधत्वे क्षीणकल्मषत्वमिवायतात्मत्वमपि बुद्ध्या विविच्य हेतुत्वेन योज्यम् । यतात्मानो वशीकृतमनस्का इति भिन्नं पदम् । ततश्च निर्वाणमशरीरं ब्रह्म लभंते । उपशब्दोऽत्र योज्यः । उपलभंते पश्यंतीत्यर्थः । अत्र ज्ञानस्य प्रतिबन्धकपापक्षयाख्यकारणोक्तावपि 'असाधारणं कारणं कार्य (रूप)स्य लक्षणं भवतीत्यस्य' लक्षणप्रपञ्चनपरत्वमविरुद्धं ध्येयम् ॥ ५.२५ ॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ ५.२६ ॥

न केवलमंतःसुखत्वादिकमेव ज्ञानिलक्षणं किं तु सर्वदेशकालेषु सुखेन ब्रह्मलब्धिमत्त्वमपीत्याह ॥ कामक्रोधेति । यतीनां प्रयत्नवतां यतचेतसां वशीकृतमनस्कानां अभितः सर्वदेशकालेषु वर्तते । रक्षकत्वेन ज्ञानविषयत्वेन वेत्यर्थः । विदितात्मनां ब्रह्मज्ञानिनाम् । शिष्टम व्यक्तम् ॥ ५.२६ ॥

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ ५.२७ ॥

यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ ५.२८ ॥

स ब्रह्मयोगयुक्तात्मेत्यादौ ब्रह्मयोगादिपदेन प्रकृतध्यानप्रकारमाह ॥ स्पर्शनित्यादिद्वयेन । स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दाद्याः श्रोत्रादीन्द्रियविषयाः तेषां बाह्यत्वं दुःसंपादकत्वं बाह्यान् स्पर्शान् शब्दादीन्बहिः श्रोत्राद्यविषयान् कृत्वा प्रत्याहारेणेन्द्रियाणि नियम्येति यावत् । भ्रुवोरंतरे मध्ये चक्षुश्च कृत्वा भ्रुवोर्मध्यमवलोकयन्नित्यर्थः । संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्योपलक्षणम् । प्राणापानौ समौ समानौ निर्विकारौ नासाभ्यंतरचारिणौ कृत्वा कुंभके स्थित्वेति यावत् ॥ ५.२७ ॥

यतेंद्रियमनोबुद्धिः मुनिः मननशीलः । एवंभूतो यः स मुक्त एवेति स्तुतिः । यद्वा अभिमानादिपरित्यागेन मुक्तसादृश्यान्मुक्त एवेति गौणप्रयोगः ॥ ५.२८ ॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥५.२९॥

ध्यानमुक्त्वा ध्येयमाह ॥ भोक्तारमिति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिः । महांश्चासावीश्वरश्च महेश्वरस्तम् । सुहृदमुपकारिणम् । शांतिं शांतिसाधनम् । मुक्तिहेतुमिति ईश्वरविशेषणम् । ज्ञात्वा ध्यात्वेत्यर्थः । ऋच्छति साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥५.२९॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

पञ्चमोऽध्यायः